

Ibsen akkor, Ibsen most

Beke Zsolt 2017 ápr 11 0 hozzászólás

Február 3-án mutatta be a Komáromi Jókai Színház Ibsen A nép ellensége című darabját Koltai M. Gábor rendezésében. Az utóbbi években megnőtt az érdeklődés a mű iránt, több színház is játszotta a korunk politikai rendjének fő problémáit meglepően jól leíró, azok mentén könnyen aktualizálható művet.

Ibsen drámája azonban közelebb áll egy dramatizált esszéhez, mint a színpadhoz. Gondosan és szépen kifejtett gondolatok olvashatók benne az egyén és társadalom viszonyáról, a tömegről, az elitőről, az igazságról és az érdekről. Mondhatni, kitűnő ritmusú értekezés drámai elemekkel, melyet szépen strukturálnak a beszúrt cselekmények és a vissza-visszatérő szókapcsolatok, ahogy különböző kontextusokban más-más értelmet nyernek. Ugyanakkor a leírt jegyekből adódóan is egy olyan drámának tűnik, amit statikussága okán nehéznek tűnik színpadra állítani (már ha nem egy statikus színházi előadás létrehozása a cél).

A komáromi előadás is ezzel a feladattal birkózik látványosan. Elsősorban a dramaturgia szintjén, abban, ahogy az eredeti szöveget átforgalmazták, maivá tették (ezt a rendező mellett Varga Anikó dramaturg valósította meg, példaként állhatott számukra egy korábbi, Arthur Miller nevéhez kapcsolható jelenidejűsítés/színpadra adaptálás, aki bár nincs feltüntetve a stáblistán, nyilvánvalóan hatással volt a jelenlegi feldolgozásra). Másrészt a térhasználat szintjén.

Ibsen drámájának aktualitásához nem fér kétség. Adott egy város, ahol megbirkózik egymással az „igazság” (tudomány, becsület stb.) és a „hazugság” (politika, becstelenség stb.), a küzdelem terepe pedig nem más, mint a tömeg. A tömeg, amely annak kedvez, aki nagyobb erővel rendelkezik, mint a víz, amely a nehézségi erejének következtében arra folyik, amerre mélyebbre döngölték a talajt. A víz, amely szennyezettsége miatt válik a történet fő szimbólumává. Egy város fürdőorvosa, dr. Stockmann ugyanis felfedezi, hogy a gyógyhatásúnak hirdetett vízben kórokozók találhatóak – az építés során a városvezetés ugyanis figyelmen kívül hagyta a szakmai érveket, és az olcsóbb megoldást választotta. A tömeg vállára veszi mint az igazság birtokosát. A hatalomnak azonban nem tetszik az érdekeit keresztező felfedezés, mindent bevet az orvos ellen, és végül győz. A tömeg természetesen a hatalom pártjára áll. Az igazság megbukik, az emberéleteket kockára tévő, nyereszkedő hatalom megerősödik. Röviden ennyi a történet, melyet Ibsen az emberiség megváltoztatásába vetett hitének megrendülése után írt.

Azonban Ibsen gondoskodott arról, hogy ne lehessen a történetet egyszerűen elmondani, „esszéje” sok csavart tartalmaz. Szépen jellemzi a tudomány emberét például az a naivitás, amivel azt várja, a város egy emberként örüljön a sokak számára nyilván kínos és előnytelen felfedezésének. Majd az újabb, megfelelő ritmusban adagolt információk folyamatosan újraszituálják a befogadó helyzetét, aki állandóan kénytelen újragondolni álláspontját. A küzdelem nem írható le a jó erkölcs (igazság!) és a rossz politikai haszon (érdek) egyszerű szembenállásaként. Meg van spékelve az egyik és a másik oldalon is pozitív és negatív érvekkel és értékekkel, például a foglalkoztatottság vagy éppen a város fejlődésére tett hatás

felemlegetésével a politika részéről (persze az emberélet mint végső eligazító azért nagyban meghatározza a vonalakat), illetve a hierarchikus gondolkodásmóddal a doktor részéről (erről később bővebben lesz szó). A gondolatok ritmusának megfelelően változnak az ismétlődő szókapcsolatok aktuális értelmezési mezői is, mint például a következő, a dráma befogadása szempontjából kulcsfontosságúaké: „a nép ellensége”, „a nép barátja”, „meghatározó többség”, „szabadelvű sajtó”, „nem mertünk másképp dönteni”... Ha csupán ezeknek a fogalmaknak az alakulását tekintjük, szépen áll előttünk a dráma gondolatisága.

A nép ellensége előadásának első nehézségét tehát az jelenti, hogy ezt a gondolatfolyamot – annak komplexitásában – miként lehet színpadra vinni, hiszen anélkül egy közhelyes történetváz marad csak. Eleve sok a párbeszéd, az akció nélküli beszélgetés, s ez a megvalósult előadáson is látszik, bár a tér kinyitásával (a nézőtér bevonásával is), a színpadi térhasználattal, látvánnyal, a párhuzamos történésekkel (például egy páciens beléptetésével, aki egyrészt mozgást visz a színpadra, másrészt kapcsolható hozzá néhány humoros jelenet is) az előadás hosszát tekintve is elfogadható szintre tudják hozni ezek arányát. Ezt a szándékot az aktualizálással is segítik, mely során olyan elemeket építenek be, amelyek akciót is hoznak a színpadra, ugyanakkor az értelmezést is új utakra irányítják – például a verőlegények megjelenése a szerkesztőségben kényszerítő erőként, hogy az újságírók változtassák meg véleményüket. Az előadás ebből a szempontból sikerültnek mondható, a gondolatok komplexitásukban jelennek meg, sőt, új fontos elemekkel bővül a darab világa.

Ugyanakkor néhány dolog elveszik, problematikus marad. Elveszik az említett szókapcsolatok ismétlődéséből, és ez során az értelem folytonos átcsúszásából fakadó feszültség. A dráma egyik lehangosabb helye dr. Stockmann előadása a meghirdetett népgyűlésen, ahol eredetileg a kialakult helyzet megbeszélése lett volna a cél, de helyette a doktor társadalomelméletével ismerkedhetünk meg. Ez a színpadi verzióban talán túlságosan is lerövidül, sokat vesz tartalmából (erről később). Az aktualizálás melléktermékeként áll előttünk néhány aktuálpolitikai kiszólás, amely sajnos az elcsépelet közéleti frázisokra játszik rá. Másrészt meg ugyan a női emancipációt mutatja, hogy a polgármester Ibsennél dr. Stockmann bátyja, az előadásban a nővére, ugyanakkor a házimunka Ibsen-korabeli elosztása – minden funkció nélkül – változatlan marad. És kissé fura az is, mikor a baktériumokról mint láthatatlan kis állatokról beszélnek a színpadon a 21. században.

A színpadi változat ezektől eltekintve az alapszituációt felvázoló és boncolgató elemeket jó érzéssel tartotta meg, alakította át és hozott melléjük újabbakat. A finom módosításra jó példa, hogy míg az eredetiben dr. Stockmann azt mondja, hogy „Gondolod, hogy egy szabad országban nem számít az igazság? Ne nevettesd ki magad, Katrine. Egyébként is... előttem a szabadelvű, független sajtó viszi a fáklyát, mögöttem pedig ott sorakozik a meghatározó többség. Ez azért mégiscsak valamiféle hatalom!”, színpadon ez a felesége és a lánya közti párbeszédben mondódik ki, amivel két legyet is üt egy csapásra. Egyrészt a lány alakjának is nagyobb jelentőséget biztosít, másrészt a doktor naivitását kissé tompítja, hogy fiatal lányával osztja meg:

PETRA És még ő [a polgármester] mondja, hogy [dr. Stockmann]
a társadalom ellensége. Ez túrhetetlen...

KATRINE De hát az ő kezében van a hatalom...

PETRA Az övében meg az igazság!

KATRINE De mire megy vele, ha nincs hatalma?

PETRA Ha jogállamban élnénk, anya...

KATRINE Jó, akkor ez nem jogállam.

PETRA De egy szabad ország, és még számíttania kell az
igazságnak!

KATRINE Az lehet. De az állását el fogja veszíteni.

Ennél kicsit mélyebben nyúl a dráma szövegébe a két újságíró, Billing és Hovstad karakterének aktualizáló megváltoztatása, amely kétirányú mozgásokat indít el. A két újságíró dr. Stockmann támogatójából ellenfelévé változik, a tömeg mozgását követve. Míg az eredetiben saját döntés eredménye ez mindkettejükénél, a hatalomhoz lojális újságírás működését modellezve, a színpadon verőlegények veszik rá Hovstadot, hogy „térjen jobb belátásra”, másrészt pedig Billing, aki a polgármesterasszony szeretőjeként tűnik fel, több szerepet kap. Nyerjük a réven, hogy új aspektusként megjelenik az erőszak mint nézetmódosító erő, Billing jellemét összetettebbnek látjuk, illetve mód nyílik a hatalom és technikáinak aprólékosabb jellemzésére. A gáton azonban veszik annak a mozgásnak a lekövetése, mely során az elvhű, meggyőződéses fiatal emberek mintegy önszántukból buknak meg morálisan.

Történnek azonban ennél lényegesebb beavatkozások is, melyek strukturálisan formálják át a művet. A darab egyik legfontosabb helye dr. Stockmann beszéde a tömeg előtt. Ibsennél ez a tulajdonképpeni csúcspont, az élő előadásban osztozik a polgármester záró beszédével. Ez a betoldás nagyban átalakítja a darab szerkezetét, ugyanis a katarzis az ősváltozatban a doktor beszédével élhető át, a hátralévő lecsengés Ibsennél meglepő módon a klasszikus arisztotelészi drámaszerkezetnek megfelelően már csak dr. Stockmann hajlíthatatlanságát, illetve a környezet morális válságát érzékelteti ismét. Ezzel szemben a színpadon látott darab katarzisa a doktor beszédének zanzásítása és a hozzátoldás miatt kitolódik a végére, a polgármester beszédére.

A doktor ebben a szónoklatában mondja ki – az esszéhez a legközelebb jutva – a fő tételeket, amik a következőképpen foglalhatók össze: „Az igazság és a szabadság legveszedelmesebb ellensége itt van közöttünk, és az nem más, mint a [meghatározó] többség. [Igen, az istenverte, a meghatározó,] az úgynevezett demokratikus többség”^[1]. Mivel: „Az ostobák az egész földkerekségen rémisztő többségben vannak. De az nincs rendben, azt soha az életben nem lehet elfogadni, hogy az ostobák uralkodjanak az okosok felett!” Ezért a közéletbe sem szabadna beleszólniuk az „ostobáknak”. Mi ennek az oka? Hogy szinte minden médium „folyamatosan táplálja azt a tévhitet, hogy a romlottság és az összes szellemi eltévelyedés a kultúrából szívárog lefelé. Az ördög nem a kultúrával rombol, hanem a tudatlansággal, a szegénységgel, a nyomorúságos életkörülményekkel!” Mert

milyen az ember? „Készen kapjuk az igazságokat ... Megnyugtató igazságokra van szükségünk. Arra, hogy a világ kiismerhető és egyben tartható.” Miközben a társadalom esik szét, de menekülésként mesterséges világokat találunk ki magunknak. „Feladatlistáink vannak, nincs történetünk.” A válság állandósul életünkben, a „forradalom márkanév lett, fogyasztási cikk”, mert igazából félünk tőle. Az a látszat áll fenn, hogy beleszólhatunk a társadalom működésébe, de tulajdonképpen csak a reprodukció feladatát teljesíti a tömeg. „Pusztuljon el mindenki.”

Az előadáson elhangzó szöveg részben az eredeti zanzája, részben továbbgondolása, miközben az olyan gondolatok kimaradnak, mint például: „A tömeg nem más, mint nyersanyag. A nép nyersanyaga.” Persze, a cselekményesség fenntartása indokolja a kihúzását, de talán nem indokolatlan az a vélemény, mely szerint ha már a cselekményesség Ibsen drámája esetében nem fokozható egy szintnél tovább, néhány ilyen izgalmas gondolat mégis fokozhatta volna a nézői feszültséget, kicsit elmozdítva az előadást a statikusabb/beszélősebb irányba. (Bár igaz, az előadásban még hátravan a záró polgármesteri beszéd, ami strukturálisan megint csak más pozícióba kényszeríti dr. Stockmann szónoklatát.) Ugyanakkor a doktor beszédének fontos eleme a hierarchikus gondolkodásmód, a választópolgárok „ostobákra” és „okosakra” történő felosztásának megjelenése. Ez a sok szempontból problémás gondolat okozza, hogy a doktor nem csupán a tisztaság megtestesítőjeként áll előttünk, ami kifejezetten jól tesz a gondolat- és cselekménymenetnek. S kicsit a szerző is a doktor mellé áll, mikor a következő szavakat adja a szájába (ezzel kiábrándultságában még egyet rúg a változtatásra képtelen tömegbe): „Nézze, itt vannak a kövek, ezeket hajigálták be hozzánk. Az egész kupacban jó, ha két nagyobb darab van; a többi mind kavics. Közben meg itt ordítottak az utcán, hogy kivégezzenek.”

Ibsen drámája és a játszott verzió is lehúzza a gondolatokat azokról a magasságokról, ahová a doktor szónoklata repítette. Ennek eszköze pedig a pénz, ugyanis Morten Kiil, az agyafúrt após az egész konfliktust a részvényekkel való kereskedelemre használta ki, és végül válaszút elé állítja a doktort: vagy a részvények és a gazdagság a városban az erkölcs elvesztésével, vagy pedig lemondás az anyagi javokról az erkölcsért. Miután napvilágra kerülnek a részvénypiaci történések, a sajtó ismét változtat a véleményén, és a már gazdagnak vélt doktorhoz dörgölőzik: a gazdagodáshoz vezető cselnek veszi az igazságért folytatott harcot, amelyet ekként már képes elfogadni. A gerinctelenségek tárháza azzal folytatódik, hogy a polgármester darabzáró beszédében átvesz elemeket a doktor szónoklatából.

Azonban ez a doktor beszéde utáni szakasz a darab még egy fontos rétege felfejtésében is szerepet játszik. Ibsennél, miután teljesen egyedül marad a várossal szemben, dr. Stockmann bejelenti: „felfedeztem valami fontosat”. Mégpedig, hogy „az a legerősebb ember a világon, aki egészen egyedül van”. Amire a felesége mosolyogva, a fejét csóválva azt válaszolja: „Istenem, Tomas...!”, a lánya pedig bátorítón megragadja apja kezét. A színpadon ezzel szemben a jelenet inkább a doktor elméjének megbomlásaként értelmeződik, amely során a két nő is elfordul tőle. Ami számunkra érdekes mindebben, az a bibliai párhuzam explicitté válása. Ibsen az Újszövetséget idézi meg, mikor a következőket mondhatja a doktorral: „A nép ellensége szól hozzátok, mielőtt lerázza lábáról a város porát!

Én nem vagyok olyan jószágos, mint az a bizonyos ember. Nem mondom, hogy megbocsátok nektek, mert nem tudjátok, mit cselekedtek.” Innen nézve olvasható a dráma hitvitaként is, amelyben az igazság áll szemben a tömeggel, és amelyben Jézus útja – Ibsen korában és ma is – már más irányt vesz. Ibsen korában még biztató lehetett talán, hogy a doktor tizenkét tanítvány maga köré gyűjtésével képzeli el a jövőt, a színpadon azonban (ahol a fenti idézet is kimarad), az örület kihangsúlyozásával sokkal groteszkebb irányt vesz a hitparabola története. A fokozás itt a félig levetkőzött, borzas doktorral és az ószövetségi bárka bevonásával („És ácsolni fogok egy bárkát”) éri el hatásának tetőfokát (Vö. a doktor szónoklatának zárásával: „Pusztuljon el mindenki.”).

És természetesen a polgármester említett, a darabot záró, egyben a fürdőévadot megnyitó beszédével, amely a nagy színpadi teret kihasználva a doktor utolsó jelenetével átfedésben indul. A színtér ilyen kihasználása termékenynek bizonyult korábban is, az utolsó jelenetben a végig kiválóan játszó Bandor Éva is tovább fokozza a hatást. Nem különben a beszédébe épített, fivéréből származó elemek, hiszen a polgármester a szónoklatában kisajátítja az igazság fogalmát, ami korábban a doktor fő érve volt. Ahogy a vallási témát is, s mindezt egyszerre: „És valóban, Szent János szavai illenek az alkalomhoz: »Isten ereje nem a hatalmában, hanem az igazságban rejlik.«” A popkultúra (populizmus?) nem semmisíti meg, hanem bekebelezi az ellenfelét. Ugyanakkor az említett fluid megoldással nemcsak a két jelenet csúszik egybe, a munkanélkülivé lett, kítaszított orvos örülete és a megdicsőült polgármester nővér helyzetének megszilárdulása. A megnyitóval a darab világa is átcsúszik a valóságba, hiszen ami a fürdőévadon túl megnyílik, a korrupcióval, hazugsággal, önzéssel, nyereszkeskedéssel, az emberéletre veszélyes játszmákkal teli világ, a mi világunk is.

[1] A szögletes zárójelek az eredeti és az előadott szöveg közti különbséget jelzik – rámutatva a „meghatározó” jelző jelentőségére. A továbbiakban a doktornak a színpadon előadott szövegét idézem.